

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ТАХТАУЛОВА Марія Юріївна

УДК 94(477.54-21)"165/210":81'373.21

**ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК АДРЕСНОЇ УРБАНОНІМІЇ
МІСТА ХАРКОВА (СЕРЕДИНА XVII – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Запоріжжя – 2016

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі політичної історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент
Савченко Леонід Петрович,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»,
професор кафедри політичної історії

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Гончарук Тарас Григорович,
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова,
професор кафедри історії України

кандидат історичних наук
Маслійчук Володимир Леонтійович,
Харківська державна академія культури,
докторант кафедри культурології

Захист відбудеться 28 листопада 2016 року о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 17.051.01 у Запорізькому національному університеті Міністерства освіти і науки України за адресою: 69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корп. 2, ауд. 224.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Запорізького національного університету Міністерства освіти і науки України за адресою: 69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корп. 2.

Автореферат розісланий 28 жовтня 2016 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ю. О. Каганов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Символічні елементи міського простору безпосередньо впливають на формування життєвих пріоритетів мешканців, наповнюють їхнє існування ціннісними орієнтирами. Невід'ємною частиною цього простору виступає урбанонімічна мапа міста. Призначення урбаноніма – бути топографічним орієнтиром, інструментом визначення місцезнаходження. Однак це далеко не єдина його функція. Принципово важливою є властива назвам здатність впливати на свідомість людей. Ця властивість реалізується завдяки відображенню у топонімах ідеологічних пріоритетів держави, етнічних і конфесійних особливостей, економічної та культурної специфіки міста. Урбаноніми у державах, які зберегли сталу, безперервну державотворчу традицію, як правило, не змінюються протягом кількох століть і справедливо вважаються здобутком національної культури. Натомість народи з перерваною державотворчою традицією змушені переглядати власний топонімічний наратив. Зберігаючи маркери колишньої бездержавної епохи, вони ставлять під сумнів своє теперішнє незалежне існування. Саме тому звернення до питання номінації та перейменування вулиць міста викликає значний науковий та суспільний інтерес.

Додаткової актуалізації проблема топонімічного оформлення населених пунктів України зазнала завдяки розгорнутій масштабній кампанії очищення символічного простору від елементів комуністичної символіки. Вихід теми адресної урбанонімії на одну з ключових позицій у сучасному суспільно-політичному дискурсі суттєво посилив цінність експертного знання історії проблеми.

Дослідження виникнення і трансформації урбанонімів уточнює, деталізує картину минулого, відкриває додаткові можливості для вивчення політичних, економічних, соціальних, культурних процесів. Наявні публікації, присвячені окремим сюжетам з історії топоніміки Харкова, не дають цілісної картини становлення та розвитку адресної урбанонімії міста. Відповідно такий стан історіографічного освоєння теми зумовлює її наукову актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної програми та тематики наукових планів кафедри політичної історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» «Суспільно-політичне, соціально-економічне та духовне життя в Україні в XIX–XX ст.».

Мета дослідження полягає у розкритті генези назв адресних урбанонімів Харкова, з'ясуванні впливу на формування топоніміки міста соціально-політичних, природно-географічних, культурних процесів та чинників.

Відповідно до поставленої мети сформульовано такі **дослідницькі завдання:**

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми та проаналізувати джерельну базу дослідження;
- визначити й надати всебічну характеристику етапам становлення та еволюції міської топонімічної мережі міста;
- розробити класифікацію урбанонімів як інструментарію для характеристики змісту і динаміки топонімічних змін;

- визначити кількісний склад масиву урбанонімів за джерелами номінації по кожному з історичних періодів;
- охарактеризувати правову базу, на засадах якої формувалась та функціонувала урбанонімія Харкова;
- виявити засадничі принципи топонімічної політики органів центральної влади та місцевого самоврядування на різних етапах історії міста;
- встановити фактори впливу на формування адресної урбанонімії та простежити зв'язки між топонімікою та розвитком суспільства;
- запропонувати рекомендації для подальшої гармонізації міського топонімічного простору.

Об'єктом дослідження виступає топонімічна мережа міста Харкова.

Предметом дослідження є історичний розвиток адресної урбанонімічної мережі Харкова протягом другої половини XVII – початку XXI століть.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з 1654 по квітень 2015 року. Нижня межа є загальноприйнятою датою заснування Харкова, а отже, появою перших урбанонімів, а верхня – обумовлена прийняттям Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», який призвів до чергової ґрунтовної і ще незавершеної трансформації урбанонімії Харкова.

Територіальні межі дослідження охоплюють місто Харків у його адміністративних кордонах з 1654 по 2015 рр.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що у вітчизняній історіографії на основі широкого кола джерел здійснено комплексне дослідження розвитку адресної урбанонімії Харкова за весь час його існування.

Уперше:

- показано, що в історіографічному доробку, дотичному до питання топонімічного оформлення вулично-дорожньої мережі Харкова, відсутнє комплексне дослідження, що всебічно розкриває генезу адресної урбанонімії міста;
- введено до наукового обігу значну частину використаних у дисертації джерел, в тому числі польового (експедиційного) матеріалу, визначено інформативні можливості комплексу наявних документів для вивчення історії розвитку адресної урбанонімії Харкова;
- відтворено цілісну картину впливу політичних і суспільних процесів, таких як: пріоритети держави, етнічні, конфесійні особливості, економічна, культурна специфіка міста та регіону на урбанонімію Харкова за весь час його існування;
- систематизовано та проаналізовано нормативно-правову базу формування та функціонування урбанонімів. Встановлено, що законодавство та підзаконні акти у цій сфері напрацьовувались поступово та не завжди регулювали увесь спектр питань, пов'язаних з урбанонімічним оформленням;
- розкрито зміст та засадничі принципи топонімічної політики органів центральної влади і місцевого самоврядування. Систематизовано відомості стосовно процесу номінації та перейменування, механізмів фіксації урбанонімів;

– розроблено класифікацію усього масиву адресних урбанонімів Харкова за їх змістовою приналежністю та визначено кількісний склад груп номінації для кожного з основних етапів існування міста як інструменту відстеження динаміки змін, пріоритетів у номінації й перейменуванні урбанонімів Харкова;

– запропоновано рекомендації, які можуть бути використані для формування та трансформації урбанонімичної мережі міста, наведено основні принципи та правила номінації, а також перейменування міських топонімів.

Уточнено:

– взаємозв'язок між формуванням міського середовища Харкова та необхідністю маркування урбанонімичного простору;

– додатково підтверджений вплив процесу урбанізації на розширення вулично-дорожньої мережі Харкова та її топонімичне оформлення;

Доповнено:

– історію харківської топоніміки віднайденими дисертанткою фактами, які розкривають походження окремих урбанонімів Харкова.

Практичне значення. Теоретичні висновки та фактичний матеріал дослідження сприятимуть розвиткові урбаністичних студій в Україні, у подальшій науково-краєзнавчій роботі; при підготовці праць з історії Харкова та історії України, з історичної географії та топоніміки; для створення спеціальних та узагальнюючих курсів у вищих навчальних закладах.

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані в розробці заходів з реалізації положень Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Проведений аналіз груп урбанонімів за джерелами номінації може стати в нагоді при визначенні перспектив подальшого формування топонімичної мережі Харкова та інших міст України.

Апробація результатів дослідження. Результати та висновки дисертаційного дослідження оприлюднені на конференціях: VII міжнародна науково-практична конференція «Переяславская Рада: её историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации» (Харків, 19-20 грудня 2012 р.); Студентсько-аспірантська конференція «Демократизація суспільно-політичних відносин» (Харків, 10 квітня 2013 р.); Регіональна наукова конференція викладачів, аспірантів та студентів «Політичні, економічні та соціальні проблеми розвитку України: історичний досвід та сучасність в умовах глобалізації» (Донецьк, 26 квітня 2013 р.); 31 міжнародна краєзнавча конференція молодих вчених «Краєзнавство на перетині дисциплін: здобутки та проблеми» (Харків, 6 грудня 2013 р.); 67 міжнародна наукова конференція «Каразінські читання (історичні науки)» (Харків, 5 квітня 2014 р.); 18 міжнародна конференція «Украинская государственность, язык, культура в информационном тысячелетии» (Харків, 14-16 квітня 2014 р.); XXII, XXIII, XXIV міжнародні науково-практичні конференції «Інформаційні технології: наука, техніка, технології, освіта, здоров'я» (Харків, 21-23 травня 2014 р., 20-22 травня 2015 р., 18-20 травня 2016 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Духовно-моральні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації» (Харків, 5-6 листопада 2014 р.); Міжнародна науково-теоретична конференція студентів і аспірантів

«Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес» (Харків, 7-8 квітня 2015 р.); XVIII міжнародна науково-практична конференція «Україна: історія, культура, пам'ять» (Київ, 29-30 квітня 2015 р.); Scientific and Professional Conference «Problems of Humanities and Social Sciences – 2015» (Budapest, October 25th, 2015); Міжнародна науково-теоретична конференція студентів і аспірантів «Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес» (Харків, 19-20 квітня 2016 р.).

Дисертантка була членом робочої групи з опрацювання питань, пов'язаних з виконанням Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» при Харківській міській раді (розпорядження Харківського міського голови № 141 від 3 грудня 2015 р.) та брала участь у розробці проекту з перейменувань об'єктів топоніміки.

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано 8 статей, у т.ч. 1 – у зарубіжному виданні, 1 – у виданні України, що включено до міжнародної наукометричної бази, 13 матеріалів додатково відображають результати дослідження.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (9 підрозділів), висновків, списку джерел та літератури (534 позиції), 17 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 240 сторінок, з них основного тексту – 165 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено мету і завдання, об'єкт і предмет дослідження, окреслено хронологічні та територіальні межі, розкрито наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, особистий внесок дисертанта, показано зв'язок роботи з науковими програмами, темами, відображено рівень апробації та структуру дисертації.

У **першому розділі «Історіографія, джерельна база, методологія дослідження»**, який складається з трьох підрозділів, охарактеризовано стан наукової розробки теми, здійснено комплексний аналіз джерел, опрацьованих у процесі роботи над дисертацією, визначено методологічні принципи та методи дослідження.

Підрозділ 1.1. **«Історіографія проблеми»** побудовано за предметно-хронологічним принципом. Історію вивчення проблеми розвитку адресної урбанонімії Харкова можна розділити на три етапи: імперський етап, радянський та сучасний, кожен з яких відображав певну історіографічну ситуацію.

В історіографії імперського періоду помітне місце займають кілька ґрунтовних праць, що висвітлювали загальну історію міста, торкаючись і питання топоніміки. Найбільш давньою з них була робота архієпископа Філарета (Гумільовського). Це перше дослідження, в якому з'являються згадки про внутрішньоміську топоніміку Харкова¹. Фундаментальна праця Д. Багалія та Д. Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования» частково

¹ Филарет (Д. И. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3 т. / Филарет (Д. И. Гумилевский). – Х. : Харьковский частный музей гор. усадьбы, 2006. – Т. 1. – 332 с.

висвітлює питання формування топонімичного простору, які вписуються у загальний контекст розвитку міста². Важливою для дослідників урбанонімичного середовища Харкова є публікація у додатках до першого тому розпису церковних приходів міста 1724 року, в якому, окрім відомостей про міські храми та їх прихожан, наведено перелік усіх вулиць, із зазначенням, до якого приходу вони належать. В інших працях Д. Багалія теж можна знайти додатковий матеріал до характеристики топонімичного середовища Харкова³.

В історико-статистичному нарисі К. Щелкова міститься важлива інформація про формування міського простору Харкова та про давній поділ міста⁴. О. Гусев вперше системно підійшов до розгляду адресної урбанонімії, здійснивши спробу наукового аналізу топонімичної мапи Харкова за джерелами номінації⁵.

Різноманітний фактологічний матеріал для дослідження генези адресної урбанонімії Харкова міститься у працях Г. Квітки, М. Сумцова⁶ та інших авторів⁷.

З утвердженням радянського ладу відбулась радикальна зміна підходів до вивчення проблем суспільного розвитку. Радянська влада активно використовувала топоніміку як засіб ідеологічного впливу та пропаганди, що відбилось і на історіографії проблеми. В окремих працях, присвячених Харкову, побіжно згадувалися міські вулиці, проте урбаноніми не виступали предметом спеціального дослідження. Окремі відомості про харківські вулиці містились у довідниках, що друкувалися як рекомендації для пропагандистів та екскурсіводів⁸.

У зв'язку зі святкуванням річниць заснування міста, Жовтневої революції, перемоги у Другій світовій війні, визволення Харкова, час від часу спостерігався сплеск інтересу дослідників до окремих аспектів історії міста. Основну увагу автори цих праць приділяли питанням розвитку міського господарства, будівництва, архітектури та планування. Топонімичний простір Харкова згадувався лише побіжно, а вулиці фігурували як декорація для подій, що відбулися, а також як місця комеморацій.

² Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905 / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Репринт. изд. – Харьков, 1993. – Т. 1. – 974 с. ; Т. 2. – 974 с.

³ Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багалей. – М. : Univ. тип., 1887. – 614 с. ; Багалій Д. І. Вибрані праці: у 6 т. Т.5: Історія колонізації Слобідської України. Ч.1 / Д. І. Багалій / [упоряд. В. В. Кравченко]. – Х. : Видавництво Народної української академії (НУА), 2007. – 575 с. ; Альбом старинных планов г. Харькова, снимков его видов и портретов его деятелей: приложение ко 2-му т. «Истории города Харькова», сост. Д. И. Багалей и Д. И. Миллером. – Репринт. изд. – Х. : Фолио, 2004. – 7 с., XXX табл.

⁴ Щелков К. П. Харьков. Историко-статистический опыт / К. П. Щелков. – Х. : Тип. Губернского правления, 1880. – 72 с.

⁵ Гусев А. Н. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего): Историко-справочный путеводитель / А. Н. Гусев. – Х. : Типогр. А. Дарре, 1902. – 274 с.

⁶ Сумцов М.Ф. Слобожане: історико-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов. – Х. : Акта, 2002. – 281 с. ; Квитка Г. Ф. Харьков и уездные города / Г. Ф. Квитка. – Х. : Мачулин, 2005. – 191 с.

⁷ Харьков // Энциклопедический словарь / СПб. : Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон, 1903. – Т. 37. – С. 109-117.

⁸ Провідник по історичних місцях революційних подій у Харкові. – Х. : Укр. центр. музею революції, 1937. – 51 с. ; Соціалістична Харківщина за 20 років радянської влади: (цифр. матеріал для пропагандистів). – Х. : Соціаліст. Харківщина, 1937. – 54 с.

Важливим внеском у розвиток радянського історичного містознавства став вихід у світ фундаментального доробку українських істориків – «Історія міст і сіл Української РСР», 21-й том якого присвячено Харківщині⁹. Незважаючи на ідеологічні кліше цієї праці, її підготовка та видання викликали певне пошвавлення краєзнавчих досліджень, а також деяке зростання інтересу істориків до проблем харківської топоніміки.

Починаючи з 1960-х років, в СРСР динамічно почала розвиватися теоретична топоніміка. Велике значення для становлення методології та принципів дослідження топоніміки мали роботи В. Жучкевича, О. Суперанської, В. Ніконова, Е. Мурзаєва, Е. Поспелова. Питаннями урбанонімії в частині змістової приналежності та функціонування у контексті історичного розвитку міст займалися дослідники М. Гуревич, А. Мезенко, Б. Перлин, Н. Подольська, Л. Трубе.

У 1960 році на базі Інституту мовознавства АН УРСР було створено Українську ономастичну комісію. Її діяльність стала результатом помітної активізації топонімічних досліджень в Україні. Робота ономастичної комісії була тісно пов'язана з ім'ям К. Цілуйка¹⁰. Плідно працювали над теоретичними проблемами української топоніміки В. Німчук, Ю. Карпенко, Л. Гумецька, досліджуючи як суто лінгвістичні аспекти, так й топонімічні ареали окремих регіонів України, гідроніми тощо.

За радянських часів дослідженням міських геонімів Харкова займався М. Дяченко. Його книга «Улицы и площади Харькова» була першою спробою узагальнити та систематизувати набуті відомості з історії харківських вулиць¹¹. Це дослідження не позбавлене, можливо, і вимушених у тих умовах ідеологічних штампів, проте це не зменшує його цінності. Разом з тим, вказана книга є популярним нарисом і не дає фахової оцінки наявного на той час стану та перспектив розвитку топонімічної мережі Харкова.

За часів незалежності інтерес до топоніміки виявлявся переважно на регіональному рівні¹². На базі вивчення проблематики розвитку окремих міст України з'являються нові напрацювання як з теоретичної, так і з прикладної урбанонімії¹³. Зацікавленість сучасних істориків проблемами регіоналізму та

⁹ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Харківська область / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. – 1003 с.

¹⁰ Питання топоніміки та ономастики : І українська республіканська нарада з питань топоніміки та ономастики (Київ, 1959) : матеріали / К. К. Цілуйко, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. – К. : Видавництво АН УРСР, 1962. – 238 с.

¹¹ Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дьяченко. – Х. : [Б. и.], 1974. – 269 с.

¹² Бушаков В. А. Лексичний склад історичної топонімії Криму / В. А. Бушаков. – К. : Інститут сходознавства, 2003. – 225 с. ; Кихтюк В. В. Історична топоніміка Волині: формування, джерела, зв'язок із розвитком суспільства: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. ист. наук: 07.00.06 / В. В. Кихтюк. – К., 2010. – 20 с. ; Проць О. І. Мікротопонімія півночі Львівської області: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 / О. І. Проць. – Львів, 2011. – 19 с.

¹³ Грицак Я. Конструювання національного міста: випадок Львова / Я. Грицак // Дух і Літера. – К. : Дух і літера, 2007. – С. 157-181 ; Кодин В. А. Топонимическая структура города – вопросы формирования, сохранения и развития / В. А. Кодин // Коммунальное хозяйство городов. Вып. 36. Серия Архитектура и технические науки. – К. : Техніка, 2002. – С. 104-110 ; Малес Л. Символічні зміни в просторі міста в соціокультурних контекстах ХХ століття / Л. Малес // Грані. – 2014. – № 9. – 117-122 ; Мосієнко О. В. Символічний простір Бердичева / О. В. Мосієнко // Intermarum. – 2014. – № 1. – С. 31-40 ; Обухова Н. О.

регіональних ідентичностей сприяла появі низки публікацій, в яких поряд з особливостями ментальності, культури, економіки розглядався символічний простір міст.

Значний внесок у концептуалізацію міської історії як наукового напрямку здійснила завідувачка відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України Я. Верменич¹⁴. Авторка численних статей з теоретико-методологічних проблем історичної урбаністики Я. Верменич звертається до локальної та регіональної історії як складової сучасної соціогуманітаристики.

Суттєву частину історіографічного доробку з досліджуваної теми склали публікації, що висвітлюють різні аспекти історії Харкова. Оскільки топонімічна мережа є частиною міського історико-культурного середовища, заслуговують на увагу праці істориків, присвячені ментальним, культурним, регіональним особливостям Харкова¹⁵. На цьому дослідницькому полі варто окремо виділити роботи В. Маслійчука¹⁶ та В. Кравченка¹⁷.

Міська топоніміка Харкова була об'єктом дослідження багатьох авторів. Проте жодна з опублікованих праць не містила комплексного аналізу усього масиву адресних урбанонімів Харкова, а зосереджувалась переважно на геонімах центральної частини міста та окремих вулиць або висвітлювала вплив певних об'єктів на формування міської топоніміки.

Досліджуючи генезу адресної урбанонімії як складової міського символічного простору, не можна обійти увагою напрацювання західної, переважно англійської історіографії. Одним з перших дослідників, що поглянув на місто як на своєрідний соціально-географічний феномен був Макс Вебер¹⁸. Важливий внесок у розвиток теорії урбаністики зробили такі автори як Георг Зіммель¹⁹, Едвар Соія²⁰, Саскія Сасен²¹. Проблема дослідження топоніміки

Структура символічного простору в образі великого міста (на прикладі м. Донецьк) / Н. О. Обухова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Соціологія. – № 1–2. – 2010. – С. 84–87 ; Поляков В. Є. Історична еволюція топоніміки міста Сімферополя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / В. Є. Поляков. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.

¹⁴ Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення / Я. В. Верменич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 306 с. ; Верменич Я. В. Місто як категорія урбаністики / Я. В. Верменич // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 322–332.

¹⁵ Кравченко О. Культурний ландшафт м. Харкова як відображення динаміки міської культури / Олександр Кравченко, Олена Кравченко // Традиції і новації у вищій архітектурно-художній освіті. – 2010. – № 3. – С. 193–195 ; Мусієздов О. Харківська ідентичність: уявлення про місто та його історію як чинники ідентифікації / О. Мусієздов // Серія он-лайн публікацій Центру міської історії Центрально-Східної Європи. – 2009. – № 5: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.lvivcenter.org/download.php?downloadid=108> ; Склокіна І. Є. Святкові комеморації як складова офіційної радянської політики пам'яті про нацистську окупацію (за матеріалами Харківської області), 1943–1953 рр. / І. Є. Склокіна // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2013. – Вип. 49. – С. 180–185.

¹⁶ Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVI–XIX ст. / В. Л. Маслійчук. – Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – 400 с.

¹⁷ Кравченко В. В. Харків / Харків: столиця Пограниччя / В. В. Кравченко. – Вільнюс: [Б. в.], 2010. – 358 с.

¹⁸ Вебер М. История хозяйства. Город / М. Вебер. – М. : КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2011. – 576 с.

¹⁹ Зіммель Г. Большие города и духовная жизнь / Г. Зіммель // Логос. – 2002. – № 3–4. – С. 1–12.

²⁰ Соія Э. Как писать о городе с точки зрения пространства / Э. Соія // Логос. – 2008. – №3 (66). – С. 130–140.

опікувались переважно лінгвісти та географи²². Дослідники Лоуренс Берг та Яні Вуолтеенаго у своїй синтетичній праці «Critical Toponymies: The Contested Politics of Place Naming» обґрунтовують тезу про ключову роль топоніміки у формуванні міського простору. Вони розглянули історію використання топоніміки як інструменту колоніальної політики, а також її можливості як засобу формування ідентичності та націотворення²³.

Аналіз історіографії проблеми виявив відсутність спеціального дослідження, яке б всебічно розкрило генезу адресної урбанонімії Харкова. Разом з тим, висвітлення окремих сюжетів історії топоніміки Харкова, а також дотичні до неї наукові праці, створили необхідні передумови для постановки і реалізації завдання спеціального комплексного історичного аналізу масиву адресних урбанонімів Харкова.

Підрозділ 1.2. «Джерельна база дослідження» присвячено огляду та класифікації джерел з обраної теми. Основу джерельного комплексу дисертаційного дослідження склали писемні, зображальні джерела та Інтернет-ресурси.

Загальнодержавних актів, які б регулювали питання формування та розвитку урбанонімічної мережі міст у Російській імперії, не виявлено. Натомість в СРСР перші такі законодавчі новації зафіксовано у 1957 році, а в УРСР ще пізніше – 1968 року. Конституція УРСР 1978 року визначила і закріпила компетенцію органів місцевої влади. Способи і порядок реалізації цієї компетенції в частині формування міських урбанонімічних ландшафтів було конкретизовано у декількох законодавчих актах. У незалежній Україні поступово було створено свою нормативну базу, необхідну для формування топонімічного ландшафту міст та його фіксації.

Безпосередньо формуванням урбанонімічної мережі Харкова опікувались органи державної влади та міського самоврядування. Більшість документів, що відображають їхню діяльність, зберігаються у фондах Державного архіву Харківської області (ф. 3, ф. 44, ф. 45, ф. 51, ф. р-203, ф. р-408, ф. р-845, ф. р-2982) та в Архівному відділі Харківської міської ради (ф. 1). Починаючи з 2006 року, усі рішення Харківської міської ради стосовно номінації/перейменувань об'єктів вулично-дорожньої мережі публікуються в мережі Інтернет на офіційному сайті міськради.

Специфічну підгрупу писемних джерел склали списки вулиць Харкова. Вони стали головним джерелом, яке засвідчувало трансформаційні процеси, що відбувалися у харківському топонімічному просторі. Такі списки друкувалися у «Харківських календарях», різноманітних довідниках підприємств, організацій та установ міста, туристичних путівниках, додатках до карт міста²⁴.

²¹ Saskia Sassen The Global City: introducing a Concept / Saskia Sassen // The Brown Journal of World Affairs. – Vol. XI. – № 2. – P. 27-43.

²² Daut Albert La géographie linguistique/ Albart Daut. – Paris, 1938. – 200 p. ; Montello Dan, Clarke Keith Toponymy: What's in a Name? // UC Santa Barbara Geography. – 2010. – 5 August.

²³ Lawrence D., Berg Critical Toponymies: The Contested Politics of Place Naming / Berg D. Lawrence, Jani Vuolteenaho. – England : Ashgate Publishing Limited., 2009. – 291 p.

²⁴ Провідник по Харкову з назвами вулиць та планом міста: книга потрібна для всіх. – Х. : Харк. наук. т-во, 1927. – 80 с. ; Список улиц города Харькова в алфавитном порядке с указанием с указанием

Не в останню чергу вирішенню завдань, поставлених у дисертації, допомогли матеріали періодичної преси. Топоніміка завжди викликала зацікавлення у громадськості, саме тому вона активно обговорювалася на шпальтах місцевих періодичних видань: «Харьковские губернские ведомости», «Южный край», «Соціалістична Харківщина», «Радянський активіст», «Харьковские известия», «Вечерний Харьков» та ін.

Окрему групу джерел склали мемуари. Спогади Ю. Шевельова²⁵, О. Семененка²⁶, І. Жуковського²⁷, які є найбільш інформативним історичним джерелом для з'ясування того, як харків'яни сприймали топонімічний простір міста, які вулиці та райони ставали частиною їх особистого життя.

До особливої підгрупи писемних джерел можна віднести художню літературу, насамперед повість Л. Лимана²⁸ та оповідання Я. Тайца²⁹, в яких окремі урбаноніми виступали не лише як фон, на якому розгортаються події, а самі ставали ніби героями творів.

Зображальні джерела представлені картами та планами Харкова різних років. Загальні плани міста та його окремих частин зберігаються у ф. 160, ф. 161, ф. 162 Держархіву Харківської області. Також нами були використані окремі видання планів та карт Харкова³⁰.

У дисертаційному дослідженні для характеристики адресної урбанонімії сучасного Харкова залучалися матеріали спеціалізованих Інтернет-сайтів, тобто ті, що існують виключно в електронному вигляді та містять інформацію з історії й наявного стану міських топонімів. Серед них історико-інформаційний ресурс «Вулиці і площі Харкова», блог «Харьковчанин», спільноти у соціальних мережах³¹. Отже, огляд джерел засвідчує наявність достатньої та репрезентативної джерельної бази для всебічного розкриття теми дисертаційного дослідження.

номеров районного узла и доставочного отделения. – Х.: [Б. и.], 1936. – 44 с. ; Почтово-телеграфный справочник Харькова. – Х. : Прапор, 1973. – 390 с.

²⁵ Шевельов Ю. Харьков: подорожні враження і заклик / Ю. Шевельов // Березіль. – 1991. – №. 3. – С. 159-163.

²⁶ Семененко О. П. Харьков, Харьков... / О. П. Семененко. – Х.; Нью-Йорк : Березіль, 1992. – 158 с.

²⁷ Жуковский И. Моя старая Шатиловка. Записки старожилы / И. Жуковский. – Х. : Мачулин, 2012. – 172 с.

²⁸ Лиман Л. Повість про Харків / Л. Лиман // Сучасність. – 1979. – № 9. – С. 23-40 ; Лиман Л. Повість про Харків / Л. Лиман // Сучасність. – 1979. – № 10. – С. 20-42 ; Лиман Л. Повість про Харків / Л. Лиман // Сучасність. – 1979. – № 11. – С. 86-103.

²⁹ Тайц Я. Второй Чеботарский. Рассказы и повести / Яков Тайц: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.libros.am/book/read/id/138555/slug/neugasimyyj-svet> ; Тайц Я. Благбаз. Рассказы и повести / Яков Тайц: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.libros.am/book/read/id/138555/slug/neugasimyyj-svet>

³⁰ План города Харькова // Энциклопедический словарь. – СПб. : Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон, 1903. – Прилож. [с. III]; План города Харькова. // Харьков. Справочник. – Х. : Стат. отдел Харьковской городской управы, 1913. – С. 16-17, 1 л. ; План города Харькова с прилегающими пригородами и поселками / [сост. в 1916 году по данным часновладельч. гор. и крестьянских планов инж. А. М. Гинзбургом в сотрудничестве с землемером-таксатором Н. Б. Жаридом]. – Х. : Типолитогр. Р. О. Радомышльского. – 1 л. ; Харьков. Политико-административная карта. Административное деление на декабрь 1982. – М. : ГУГК, 1983. – 1 л.

³¹ Вулиці і площі Харкова: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://streets-kharkiv.info>; Харківська топонімічна група: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/groups/704786309633508> ; Старый Харьков: [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://vk.com/history_kh; <https://www.facebook.com/old.kharkov>

У підрозділі 1.3. **«Методологія дослідження»** обґрунтовуються теоретико-методологічні засади дисертаційної роботи. В основу дисертації було покладено принципи історизму, конкретності, наукової об'єктивності та системності. Специфіка завдань роботи, наявність неоднорідної за інформативними можливостями і походженням історіографічної та джерельної бази зумовили застосування як загальнонаукових (аналізу, синтезу, порівняння, аналогії, узагальнення), так і спеціальних історичних методів (історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного, історико-системного, методу історичної періодизації). Враховуючи те, що топоніміка знаходиться на перетині історії, географії та лінгвістики, поряд з спеціальними історичними методами, були використані картографічний метод, метод топонімічної експедиції. Зазвичай усі вони у комплексі зі статистичними методами, визначаються дослідниками як базові методи топонімічних досліджень.

У другому розділі **«Виникнення та розвиток топонімічного середовища Харкова від заснування до початку ХХ століття»** проаналізовано процес становлення міської топонімічної мережі. На підставі аналізу урбанонімів за змістовою приналежністю, визначено основні тенденції формування урбанімічного ландшафту.

У підрозділі 2.1. *«Формування міського середовища Харкова та механізми його топонімічного оформлення»* авторка доводить, що першими постійними елементами внутрішньоміської структури були майдани та дороги, які вели з Харкова в інші міста та стали початковим фокусом формування топонімічного простору у кожній з трьох частин міста – Нагірній, Залопанській, Захарківській. Громадське та економічне життя міста зосередилось на головних площах: Миколаївській, Торговій, Михайлівській, Кінній. Навколо ключових доріг, що вели з Харкова до інших міст – Сумської, Московської, Катеринославської, Зміївської – сформувалась щільна топонімічна мережа. Не менш важливими осередками, навколо яких відбувалось становлення урбанонімічної мережі Харкова, були навчальні заклади, зокрема Імператорський університет, Технологічний та Ветеринарний інститути. З появою у місті залізниці харківський вокзал став вагомим об'єктом міського середовища. Для вдосконалення сполучення між вокзалом та містом було прокладено кілька нових вулиць. Місто як динамічна система постійно зростало. До міського простору інтегрувалися території колишніх слобод, що у топоніміці зберегли свої назви: Гончарівська, Велика Панасівська, Москалівська тощо. У свою чергу, приєднання нових територій приносило зміни в районуванні міста. Універсального адміністративного поділу Харкова не існувало. Кожна установа користувалась власними структурними одиницями: за церковними приходами, за поліцейськими дільницями, за дільницями мирових суддів.

Оскільки міський простір Харкова та, відповідно, його урбаноніміка формувалися стихійно, виникла велика кількість дублюючих назв, безіменних та нових вулиць. Першим значним кроком із впорядкування міської топонімічної мережі стало масштабне перейменування у вересні 1894 року. Воно засвідчило формування засадничих принципів топонімічної політики міського самоврядування. Важливим елементом формування міського середовища стало

маркування простору табличками з назвами вулиць та інших об'єктів інфраструктури. Поступово Харків набував рис модерного міста, що проявилось у кроках міського самоврядування щодо благоустрою вулиць, упорядкування нумерації будинків, створення адміністративних одиниць для зручного управління містом.

У підрозділі 2.2. *«Первинні фактори номінації міських топонімів Харкова»* аналізуються списки вулиць міста за 1724, 1804, 1869, 1896, 1914, 1916 роки на підставі змістової приналежності урбанонімів. Це дало можливість прослідкувати динаміку змін топонімичної мапи Харкова протягом першої половини XVIII – початку XX століть. Встановлено первинні фактори номінації урбанонімів. Виявлено, що антропоніми та ороніми стали першими джерелами номінації геонімів. Протягом імперського періоду зберігалась тенденція до зростання кількості таких урбанонімів. Також одним з найдавніших факторів номінації геонімів у Харкові були шляхи (дороги), що сполучали місто з іншими населеними пунктами. Важливими орієнтирами у міському просторі стали церкви, що мали значний вплив на формування міської топонімичної мережі. Знайшли своє відображення у міській топоніміці заняття мешканців Харкова. Значна концентрація професійно-виробничих топонімів зосереджувалась у районі Подолу та Залопані. Серед первинних джерел номінації геонімів також виявлено освітні заклади й топоніми-орієнтири, станові й ойконімічно-топонімичні назви, гідроніми.

Третій розділ дисертаційного дослідження **«Розвиток адресної урбанонімії за радянських часів»** присвячено комплексному аналізу стану міської урбанонімичної мережі Харкова протягом 1919–1989 років.

Підрозділ 3.1. *«Трансформація топонімичного простору Харкова за радянських часів»* висвітлює ті зміни, що відбулися у топонімичному просторі міста після встановлення радянської влади. Авторка розкрила вплив столичного статусу Харкова на формування його як архітектурного, так і урбанонімичного середовища. Навколо нової площі Дзержинського та Будинку Державної промисловості сформувалась розгалужена топонімична мережа. У номінації нових та перейменованих на той час урбанонімів радянські інституції, в першу чергу, керувалися ідеологічною доцільністю, ігноруючи історично сформовану топоніміку. Разом зі зростанням промислового потенціалу у місті виникали окремі професійні селища з власною автономною інфраструктурою, зорієнтовані на певне підприємство. У їхній топоніміці переважав революційно-комуністичний компонент. Наприкінці 1930-х років на міському середовищі Харкова відобразився процес формування культу особи Сталіна та його найближчого оточення. Топоніміка, як ніколи раніше, стала інструментом державної ідеології. Зі зміною політичної кон'юнктури змінювалось топонімичне обличчя Харкова. Це стосується перейменувань кінця 1930-х років та знищення пам'яті про репресованих партійних, військових діячів, інтелігенції. В окупованому німцями Харкові була здійснена спроба реставрації урбанонімичного середовища добільшовистського періоду. Процеси десталінізації також залишили свій відбиток в урбанонімичній мапі Харкова.

Житлові масиви, що розбудовувалися у 1970–80-х роках (Салтівка, Павлове Поле, Олексіївка та інші), в своєму топонімічному оформленні отримали маркери, пов'язані переважно з увічненням пам'яті діячів науки, культури, героїв Великої Вітчизняної війни, особливостями місцевого рельєфу тощо.

У підрозділі 3.2. *«Характеристика урбанонімів радянської доби за джерелами номінації»* авторкою було проаналізовано списки урбанонімів за 1925, 1936, 1938, 1954, 1959, 1973, 1989 роки та встановлено, що найпоширенішими джерелами номінації харківських вулиць упевнено стали антропоніми та ойконімічно-топонімічні назви. Тенденція домінування антропонімів закладалась ще в імперський період, проте тоді переважали імена місцевих мешканців або імена регіональних діячів. Натомість за радянських часів часто з'являлися імена, які не мали жодного стосунку ані до Харкова, ані до слобідської чи української історії. Урбанонімічний простір Харкова увібрав безліч географічних назв як України, так і теренів СРСР. Такі назви склали ойконімічно-топонімічну групу. Незважаючи на численні трансформації топонімічної мережі, третьою за кількістю стала група урбанонімів, найменованих за імперських часів. У повоєнні роки спостерігається тенденція до незначного збільшення таких назв. Четвертою за чисельністю, але не за впливом на індивіда, стала група радянських ідеологічних маркерів. З огляду на те, що геоніми цієї групи концентрувалися у центральній частині міста або у спальних районах, де проходить повсякденне життя мешканців, такі назви були постійно у центрі уваги. Починаючи з 1960-х років, неухильно зростала чисельність топонімів агломераційної групи. Це стало одним із наслідків урбанізаційних процесів. За радянських часів суттєво зросла кількість топонімів професійно-виробничої групи. Серед інших маркерів, що формували урбанонімічне середовище Харкова у радянську добу, зазначимо позитивні та нейтральні назви, назви-ороніми, топоніми, що відображали героїку Великої Вітчизняної війни.

У **четвертому розділі «Адресна урбанонімія Харкова за часів незалежності: реалії та перспективи»** дається загальна характеристика процесам номінації та перейменування міської топоніміки в означений період, висвітлюються особливості топонімічної політики органів місцевого самоврядування.

Підрозділ 4.1. *«Розвиток урбанонімічного середовища Харкова за часів незалежності»* присвячено характеристиці змін у топонімічній мапі міста, які відобразили різноманітні процеси, що відбувалися у пострадянському Харкові: від демократичного піднесення кінця 1980-х років до консервування радянської спадщини у подальші роки.

Символічний простір Харкова у перше пострадянське двадцятиріччя не зазнав суттєвих змін. Попри декларації про повернення місту його історичного обличчя, на практиці фіксувались лише поодинокі випадки зворотної трансформації топонімічної мапи. У 2012 році до меж Харкова було включено значні території, що вимагало проведення інвентаризації наявних урбанонімів на предмет дублюючих назв, та, відповідно, їх усунення. Формування міського середовища, а разом із ним урбанонімічне оформлення нових вулиць у приєднаних до міста територіях, відбувалось переважно з урахуванням

особливостей місцевості. На території колишніх селищ обов'язково з'являлась вулиця, що носить назву цього селища. Зафіксовано випадки номінації на честь знаних місцевих жителів, зокрема Героїв Радянського Союзу, що отримали це звання за участь у боях за Харківщину, а також діячів культури, мистецтва та спорту. Топонімічна політика органів місцевого самоврядування часів незалежності не вирізнялась винахідливістю та різноманітністю підходів. Часто при підборі нової назви використовували наявний топонім, лише змінивши тип урбаноніма – в'їзд, проїзд, провулок тощо, або ж додавали нумерацію, наприклад, Перший Відрадний, Другий Відрадний і т.д. Було очевидно, що така кількість однакових назв неодмінно викликає складнощі у роботі різноманітних служб. Незважаючи на те, що з 2002 року було створено перший в історії міста реєстр урбанонімів, актуальною залишилась проблема дублюючих назв.

У підрозділі 4.2. *«Характеристика урбанонімів часів незалежності за джерелами номінації»* на підставі аналізу реєстру урбанонімів Харкова та рішень Харківської міської ради з питань впорядкування та номінації об'єктів вулично-дорожньої мережі стало можливим виявити напрямки топонімічної політики у місті та визначити тенденції подальшого розвитку урбанонімічного ландшафту.

У міському топонімічному просторі Харкова за часів незалежності, до 2015 року, продовжувала домінувати група радянських топонімів, яка у загальному масиві складала 72 %. Хоча радянська доба в історії Харкова завершилась, міське самоврядування увесь цей час продовжувало використовувати маркер у номінації урбанонімів. Сукупність топоніміки імперських часів дещо поступилась у відсотковому відношенні сучасним назвам, однак у знаковому просторі зайняв достатньо вагому позицію, оскільки такі урбаноніми розташовані переважно у центрі міста. Протягом 1989–2015 років органами місцевого самоврядування було здійснено кілька повернень вулицям назв імперських часів, хоча системного характеру означена тенденція не набула. Лідером серед джерел номінації урбанонімів доби незалежності стали антропоніми. Якщо в імперські часи перевага надавалась іменам місцевих мешканців, а у радянській – суспільно-політичним діячам, то за доби незалежності пріоритетним стало увічнення імен діячів мистецтва і науки. Наступна за чисельністю – агломераційна група топонімів, що вочевидь пов'язано з масштабним розширенням меж міста у 2012 році. Топонімічна мапа Харкова поповнилась позитивними та нейтральними назвами, назвами-оронімами, символічними маркерами незалежної України. Також топонімічний ландшафт міста відобразив значну кількість географічних назв як населених пунктів Харківської області, так і України.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У висновках наведено основні результати дисертаційного дослідження, що виносяться на захист і зводяться до таких положень.

Огляд вітчизняної та закордонної історіографії з проблеми розвитку адресної урбанонімії Харкова середини XVII – початку XXI ст. свідчить про те, що тема ще не знайшла свого ґрунтовного та всебічного висвітлення. В історіографічному доробку імперського періоду спеціальних праць, присвячених топоніміці Харкова

нами не було виявлено. Водночас урбаноніми розглядалися в контексті розвитку транспортної інфраструктури, благоустрою. Дослідники переважно зосереджувались на історії окремих урбанонімів. Радянська історіографічна традиція до початку 1960-х років не виділяла топоніміку як окреме дослідницьке поле. Лише зі становленням методології та принципів топонімічних досліджень, з'являються перші публікації з урбанонімії окремих міст. На сучасному етапі автори продовжують звертатися до топонімічних сюжетів окремих регіонів, але подібні публікації мають переважно публіцистичний характер.

Джерельна база дослідження історії розвитку топонімічної мережі Харкова включає в себе різні за характером і походженням матеріали: документи органів державної влади та місцевого самоврядування, списки вулиць, плани, карти, публікації у пресі, мемуари, художню літературу, що дало змогу здійснити комплексний аналіз розвитку адресної урбанонімії Харкова. Для досягнення мети та реалізації завдань поставлених у дисертаційному дослідженні були використані як загальнонаукові, так і спеціальноісторичні методи дослідження. Також було застосовано картографічний, статистичний методи та метод польової експедиції.

Історію формування топонімічної мережі Харкова умовно можна розділити на три етапи: від становлення до 1919 року (імперський період); 1919–1989 рр. (радянський період); 1989–2015 рр. (сучасний період). Для характеристики змісту і динаміки топонімічних змін було запропоновано класифікацію масиву урбанонімів за змістовою приналежністю. Для кожного із етапів розвитку адресної урбанонімії Харкова була запропонована своя класифікація. В усіх трьох періодах фігурують антропонімічна, ойконімічно-топонімічна та оронімічна групи. Для імперського та радянського періодів розвитку міської топонімічної мережі характерні групи, що відображають назви професій, виробництва. Радянську та сучасну топонімічну мапу міста об'єднують групи власне радянських маркерів, позитивних, нейтральних, імперських назв, агломераційна група. Суто індивідуальними для періоду становлення міської топонімічної мережі були групи урбанонімів: годоніми (шляхи, дороги), ергоніми, гідроніми, станові назви. Для радянських часів – це група маркерів Великої Вітчизняної війни. На сучасному етапі топонімічна мапа Харкова доповнилась символічними маркерами незалежної України та нерадянською групою урбанонімів.

Топонімічні зміни XVIII – початку XX століть відобразили трансформацію Харкова з невеликого поселення з напівсільським укладом життя у модерне місто. На цьому етапі відбулося становлення міської топонімічної мережі та її фіксація як в офіційних документах, так і в міському просторі у вигляді адресних табличок. Фактично в цей час відбувається перехід від неофіційних назв, що перебували у вжитку без юридичної фіксації, до відповідно офіційних, тобто тих, що давалися органами влади та відповідним чином оформлювались документально. Оскільки первинне топонімічне середовище формувалося стихійно, зі зростанням міста та появою великої кількості дублюючих назв, влада змушена була звернути увагу на урбанонімію. Процес впорядкування топонімічної мережі розпочався на початку XIX століття, коли у 1804 році було складено перший список вулиць. На початковому етапі формування міської топонімічної мережі вулиці називались за іменами місцевих мешканців та

відображали особливості рельєфу. Згодом до оронімів та антропонімів додалися ойкононімічно-топонімічні назви, гідроніми, меморіальні антропоніми, професійно-виробничі, станові, ергоніми та годоніми.

За імперських часів питання топонімічного характеру регулювали органи місцевого самоврядування та управління. Як канцелярія губернатора, так і міські управа та дума опікувалися прокладанням, номінацією нових вулиць, їх благоустроєм та перейменуванням. Про появу певних принципів у підборі нових назв урбанонімам за імперських часів можна говорити на підставі масового перейменування 1894 року. Вони засвідчили розширення функціональності урбанонімів: крім орієнтації у просторі, топоніміку стали використовувати з просвітницькою, ідеологічною, виховною, меморіальною метою. Визначальним чинником для періоду становлення урбанонімічної мережі була необхідність маркування простору для орієнтації. Лише наприкінці ХІХ століття з'явилися перші топоніми-увічнення відомих особистостей.

Характерною ознакою для радянського періоду в розвитку урбанонімії стала велика кількість змін назв геонімів та надмірна заідеологізованість топонімічного простору. Цей період відзначався нестабільністю топонімічної політики. Топоніміка стала одним із інструментів поширення державної ідеології. Фактор політичної доцільності у номінації вулиць став ключовим. Найбільш масштабні хвилі перейменувань були пов'язані з остаточним утвердженням радянської влади, встановленням тоталітарного режиму, періодом окупації, розвінчанням культу особистості Сталіна, формуванням пам'яті про Велику Вітчизняну війну, урбанізаційними процесами.

Радянська влада на законодавчому рівні дала чіткі вказівки щодо номінації та перейменування топонімічних об'єктів лише у 1957 році. В подальшому лише уточнювалася компетенція певних органів державного управління у питаннях топоніміки. За радянських часів топонімічний простір міст набув стандартизованого характеру. Місце особи або знаменної події в радянській ідеологічній ієрархії обов'язково корелювало з локацією вулиці або іншого об'єкта внутрішньо міської структури. Акценти у топонімічній політиці влади змінювались разом з коливанням лінії партії, що вилилося у багаторазове перейменуванням одних і тих самих об'єктів.

Проголошення незалежності України не спричинило значних змін у символічному просторі Харкова. Системного підходу у формуванні топонімічного обличчя міста не спостерігалось. Головними тенденціями, що визначали підходи органів місцевого самоврядування до вибору назв, стали аполітичність та деідеологізація топонімічного простору. У сучасній топонімічній практиці у Харкові майже відмовились від імен суспільно-політичних діячів на користь митців та науковців при збереженні традиції увічнення учасників Другої світової війни. Новим явищем для Харкова стало використання імен спортсменів для топонімічного оформлення вулиць. Характерною особливістю топонімічної мапи сучасного Харкова є використання похідних назв від наявних топонімів, а також їхня нумерація або застосування різних видів топонімів з ідентичними назвами – в'їзд, проїзд, провулок.

У незалежній Україні поступово було створено необхідну законодавчу базу, яка регулює використання та фіксацію урбанонімів. Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування» формуванням топонімичної мережі міст мають опікуватися органи місцевого самоуправління.

Спираючись на здійснений аналіз історичного досвіду формування топоніміки Харкова, у дослідженні запропоновано рекомендації, які можуть бути використані при формуванні та трансформації топонімичного простору міст.

1. Назва, яка присвоюється об'єкту, повинна відображати найбільш характерні ознаки цього об'єкта, враховувати географічні, історичні, природні та інші умови місцевості, у якій він розташований. Функція орієнтуру у просторі для неї є першочерговою.

2. У випадку перейменування міського об'єкту пріоритетними варто розглядати первинні назви урбанонімів.

3. Благоустрій та місце розташування урбаноніма має відповідати масштабу діяльності особистості, ім'я якої присвоюється урбаноніму.

4. Повністю мають бути виключеними випадки використання однакових назв у межах одного населеного пункту.

5. Під час пошуку нової назви урбанонімів варто враховувати думку та пропозиції громади.

6. У процесі найменування та перейменування міських об'єктів доцільно збільшити кількість назв, що відтворюють цінності сучасної України.

7. Бажано уникати номінації урбанонімів з приставками Ново-, Мало-, Старо- тощо.

8. Пропонована назва має гармонійно вписуватися у наявні топонімичні ансамблі та не порушувати їхньої цілісності.

9. Для формування комфортного топонімичного середовища спальних житлових масивів та районів малоповерхової забудови бажано ширше використовувати нейтральні назви та назви, які несуть позитивну конотацію.

10. Назва має складатися з мінімальної кількості слів, бути милозвучною, легко вимовлятися, запобігати провокуванню неоднозначних або смішних асоціацій. При номінації слід уникати невиправданого вживання числівників.

Перспективи подальших досліджень полягають у розширенні предмету дослідження, тобто окрім адресних урбанонімів, залученні назв станцій метрополітену, зупинок громадського транспорту тощо. Також перспективним видається аналіз топонімії міст південно-східної України в яких відбулися масштабні трансформації урбанонімичного середовища в наслідок очищення міського простору від елементів комуністичної символіки.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Тахтаулова М. Ю. До питання номінації Харківських вулиць: загальноросійська та регіональна складові на рубежі XIX-XX ст. / М. Ю. Тахтаулова // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ», 2013. – № 25 (998). – С. 119-124.

2. Тахтаулова М. Ю. Основні джерела формування топонімічного середовища Харкова у другій половині XVII – на початку XX ст. / М. Ю. Тахтаулова // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ», 2013. – № 61 (1034). – С. 119-130.
3. Тахтаулова М. Ю. Топоніміка та ідеологія: зміни у топоніміці Харкова в перші десятиліття радянської влади / М. Ю. Тахтаулова // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ», 2014. – № 25 (1068). – С. 128-135.
4. Тахтаулова М. Ю. Урбанізація та її вплив на формування і трансформацію топонімічної мапи Харкова у другій половині XX століття / М. Ю. Тахтаулова // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С. 114-122.
5. Тахтаулова М. Ю. Топонімічна мапа радянського міста (на прикладі Харкова 1919-1991 рр.) / М. Ю. Тахтаулова // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси: ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2014. – № 29 (322). – С. 52-56.
6. Тахтаулова М. Ю. Джерела до історії формування топонімічного простору Харкова / М. Ю. Тахтаулова // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ», 2015. – № 38 (1147). – С. 104-115.

**Публікації у зарубіжних виданнях та виданнях України,
включених до міжнародних наукометричних баз**

7. Тахтаулова М. Ю. Топоніміка пострадянського міста: на шляху до декомунізації / М. Ю. Тахтаулова // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences. – Budapest, 2015. – III (11). – Issue 67. – P. 36-39.
8. Тахтаулова М. Ю. Класифікація адресних урбанонімів радянського Харкова за джерелами номінації // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2016. – Вип. 45. – С. 180-185 (база *Index Copernicus*).

Публікації, які додатково висвітлюють результати дослідження

9. Тахтаулова М. Ю. Міська топоніміка як актуальний напрямок урбаністики / М. Ю. Тахтаулова // Переяславская рада: её историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации: сб. науч. тр.: по матер. VII Междунар. науч.-практич. конференции, 19-20 декабря 2012 г., Ч. 1. – Харьков: НТУ «ХПИ», 2013. – С. 90-94.
10. Тахтаулова М. Ю. Топоніміка Харкова у віддзеркаленні історичної урбаністики / М. Ю. Тахтаулова, Л. П. Савченко // Політичні, соціально-економічні та правові аспекти розвитку України: історичний досвід та сучасність: Матеріали регіональної наукової конференції викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів 26 квітня 2013 р. – Донецьк: ДонНТУ, 2013. – С. 21-25.
11. Тахтаулова М. Ю. Міські топонімічні маркери як особливість регіональної політики / М. Ю. Тахтаулова // Радиоэлектроника и молодёжь в XXI веке. Сб.

- матеріалов 18-го міжнародного молодіжного форуму. – Харків: ХНУРЕ, 2014. – Т. 11. – С. 246-247.
12. Тахтаулова М. Ю. Становлення залізничного сполучення у Харкові як чинник впливу на розширення вуличної мережі / М. Ю. Тахтаулова // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 67-ї міжнарод. наук. конференції, 25 квітня 2014 р. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 203-204.
 13. Тахтаулова М. Ю. Становлення міської топоніміки Харкова у другій половині XVII – на початку XVIII століття / М. Ю. Тахтаулова // Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я: Тези доповідей XXII міжнарод. наук.-практ. конф. – Харків: НТУ «ХПІ», 2014. – Ч. III. – С. 310.
 14. Тахтаулова М. Ю. Сакралізація пам'яті про «Велику Вітчизняну війну» на топонімічній мапі Харкова у другій половині XX століття / М. Ю. Тахтаулова // Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я: Тези доповідей XXIII міжнарод. науково-практ. конференції. – Харків: НТУ «ХПІ», 2014. – Ч. III. – С. 338.
 15. Тахтаулова М. Ю. До питання про формування адміністративних районів Харкова / М. Ю. Тахтаулова // Духовно-моральнісні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації : зб. наук. пр. : за матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 5-6 листопада 2014 р., м. Харків : у 2 ч. Ч. 1. – Харків : НТУ «ХПІ», 2015. – С. 312-316.
 16. Тахтаулова М. Ю. Новий центр Харкова як символ урбанізму радянської доби: проблема топоніміки / М. Ю. Тахтаулова // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес : тези доп. Міжнар. наук.-теор. конф. студ. і аспір., 7-8 квітня 2015 р., м. Харків : у 3 ч. Ч. 1. – Харків : НТУ «ХПІ», 2015. – С. 10-12.
 17. Тахтаулова М. Ю. Освоєння космосу у топоніміці Харкова / М. Ю. Тахтаулова // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес. До 55 річниці першого польоту людини у космос : тези доп. Міжнар. наук.-теор. конф. студ. і аспір., 19-20 квітня 2016 р., м. Харків : у 3 ч. Ч. 1. – Харків : НТУ «ХПІ», 2016. – С. 4-5.
 18. Тахтаулова М. Ю. Топоніміка сучасного Харкова: реалії та перспективи / М. Ю. Тахтаулова: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1587-mariia-takhtaulova-toponimika-suchasnoho-kharkova-realii-ta-perspektyvy>.
 19. Тахтаулова М. Ю. Європейське чи радянське, або Одна мандрівка Харковом / М. Ю. Тахтаулова // День. – 2015. – 22 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/yevropeyske-chy-radyanske>
 20. Тахтаулова М. Ю. Зміни символів чи символічні зміни, або Декомунізація по-харківськи / М. Ю. Тахтаулова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1870-mariia-takhtaulova-zminy-symvoliv-chy-symvolichni-zminy-abo-dekomunizatsiia-po-kharkivsky>.
 21. Тахтаулова М. Ю. Декомунізація у Харкові поки що відбувається безсистемно і декоративно / М. Ю. Тахтаулова, С. М. Жуков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khpg.org.ua/en/pda/index.php?id=1451901827>

АНОТАЦІЯ

Тахатаулова М. Ю. Историчний розвиток адресної урбанонімії міста Харкова (середина XVII – початок XXI століття). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України – Запорізький національний університет Міністерства освіти і науки України. – Запоріжжя, 2016.

У дисертаційному дослідженні на основі широкої джерельної та історіографічної бази комплексно розглянуто історичний розвиток адресної урбанонімії Харкова з середини XVII до початку XXI століття. У ході роботи були встановлені етапи формування та трансформації урбанонімів, надана їх всебічна характеристика. Виявлено характерні особливості формування міського топонімічного простору, відзначено загальні тенденції у формуванні міської топонімічної мережі. У дослідженні запропоновано класифікацію усього масиву урбанонімів на підставі їхньої змістової приналежності. Аналізується нормативно-правова база номінації, фіксації та застосування урбанонімів. Встановлено, що законодавча база напрацьовувалась поступово: від повної відсутності за імперських часів до чіткого регулювання. Спираючись на здійснений аналіз історичного досвіду формування топоніміки Харкова, у дослідженні запропоновано рекомендації, які можуть бути використані при формуванні та трансформації топонімічного простору міст.

Ключові слова: адресна урбанонімія, топонім, топоніміка, Харків, джерела номінації, місто, міський простір.

АННОТАЦИЯ

Тахатаулова М. Ю. Историческое развитие адресной урбанонимии Харькова (середина XVII – начало XXI века). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Запорожский национальный университет Министерства образования и науки Украины. – Запорожье, 2016.

В диссертационном исследовании на основании широкого круга источников и литературы было комплексно рассмотрено историческое развитие адресной урбанонимии города Харькова с середины XVII до начала XXI века. В ходе работы были определены этапы формирования и трансформации урбанонимов Харькова, представлена их разносторонняя характеристика. Установлены характерные особенности формирования городского топонимического пространства, определены общие тенденции в формировании городской топонимической сети. В исследовании предложена классификация всего комплекса урбанонимов. Анализируется нормативно-правовая база номинации, фиксации, использования урбанонимов. Установлено, что она нарабатывалась постепенно: от полного отсутствия в имперский период, к четкому законодательному регулированию в современной Украине. Опираясь на произведенный анализ исторического опыта формирования топонимии Харькова, предложены рекомендации, которые могут быть использованы при формировании и трансформации топонимического пространства городов.

Ключевые слова: адресная урбанонимия, топоним, топонимика, Харьков, источники номинации, город, городское пространство.

SUMMARY

Maria Y. Takhtaulova. Historical evolution of Kharkiv address urbanonymic network (from the middle of XVII century till XXI century). Manuscript.

The thesis for a Candidate's degree of historical science by speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Zaporizhzhya National University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Zaporizhzhya, 2016.

The historical evolution of Kharkiv address urbanonymic network from the middle of XVII century till XXI century has been comprehensively considered in this dissertation research. The review of historiography of the declared problem reveals that the theme has not found its profound and all-round consideration yet. The source base for research of the historical evolution of Kharkiv toponymic network includes materials which differ by their nature and origin. Both scientific and special historical methods of research have been used to achieve the goal and fulfill the tasks put in the dissertation research. The cartographic, statistical methods and the field expedition method have been also applied. In the course of the work the stages of formation and transformation of Kharkiv urbanonymic network have been defined: from its origin to 1919 (Empire period); 1919–1989 (Soviet period); 1989–2015 (Modern period).

During the Empire stage of the urbanonymic space formation, the city toponymic network was created and fixed both in official documents and in the city area in the form of address signboards. It has been defined that during this stage streets were named after the local residents' names and represented the relief features. In fact at that time the unofficial names, used without the legal fixing, were replaced by the official ones, i.e. by those given by the local authorities and properly formalized in documents. The most powerful waves of renaming were connected with the final establishment of Soviet administration, with the totalitarian regime, with the occupation period, with the dethronement of Stalin's personality cult, with the formation of memory about Great Patriotic War, and with urbanization processes. At Soviet times the cities' toponymic space acquired the standardized character.

Proclamation of independence of Ukraine did not result in considerable changes in Kharkiv symbolic space. There was no systematic approach in formation of the city toponymic image. Political indifference and deideologization of toponymic space became the main tendencies that determined approaches of the local municipal authorities to the choice of the objects' names. There were no revealed Empire legislative acts that would have determined the rules of forming toponymic objects. The Soviet regime gave the clear legislative regulations concerning the naming and renaming the toponymic objects only in 1957. The necessary legislative and normative base to regulate the urbanonyms application and fixing has gradually been created in independent Ukraine. On the base of the fulfilled analysis of the historical experience in forming Kharkiv toponymic network some recommendations that can be used in the process of formation and transformation of urban toponymic space have been offered in this research.

Keywords: address urbanonymy, toponym, toponymy, Kharkiv, sources of nomination, city, urban space.

Підписано до друку 27.10.2016. Формат 60x90/16.
Друк цифровий. Папір офсетний.
Ум.-друк. арк. 0,9. Тираж 100 прим.
Віддруковано у ПП «Брацило»
69002, м. Запоріжжя, пр. Соборний, 92/13. Тел. (061) 786-66-77